

Wiesław Bokajło

ORCID: 0000-0002-6995-3657

Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego we Wrocławiu

<https://doi.org/10.19195/2450-274X.8.2>

Ekonomiczno-polityczne uwarunkowania projektów integracji europejskiej przed układem o EWWiS

Abstrakt: Najstarszymi projektami integracji europejskiej są koncepcje konfederacyjne. Idea wolnego handlu A. Smitha odrzuciła protekcjonizm; C. Jungler, L. Mises, N. Kondratiew i J. Schumpeter dowiedli, że wykrzywił on sinusoidalnie przebiegający cykl koniunkturalny. Jednak nacjonalizm cechujący państwa europejskie, zwalczające kryzysy gospodarcze za pomocą ceł i ochrony własnej produkcji, prowadził do wojen handlowych, walutowych i konfliktów zbrojnych. Po pierwszej wojnie światowej L. Sturzo zaproponował gospodarcze i polityczne zespolenie europejskich państw w formie Wspólnego Rynku. Jego propozycja, łącząca zasady subsydiarności, solidarności, suwerenności podzielonej z zasadami amerykańskiego funkcjonalizmu, stała się podstawą chadeckiej koncepcji integracji europejskiej. Dopełniła ją metoda J. Monneta „cząstkowego” dochodzenia do pierwszego etapu integracji europejskiej: Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali.

Słowa kluczowe: integracja europejska, wolny rynek, interwencjonizm, monetaryzm, cykle koniunktury

Economic and political conditions of European integration project before the ECSC Agreement

Abstract: The initial projects of European integration were confederal. A. Smith's idea of free trade rejected protectionism; C. Jungler, L. Mises, N. Kondratiev and J. Schumpeter proved that it distorted the sinusoidal flow of the economic cycle. However, the nationalism espoused by various European countries led them to introduce tariffs and protective measures aimed at protecting domestic production, which in turn spiraled into trade and currency wars as well as armed conflicts. After World War I, L. Sturzo proposed the economic and political unification of European countries in the Common Market form. His proposal, combining the principles of subsidiarity, solidarity and

divided sovereignty with the principles of American functionalism, became the basis of the Christian Democratic concept of European integration. It was complemented by J. Monnet's strategy of "partially" achieving the first stage of European integration: the European Coal and Steel Community.

Keywords: European integration, free market, interventionism, monetarism, economic cycles

1. Zetatygowany naród i suwerenność absolutna podstawą merkantylizmu i konfederacyjnych projektów integracji europejskiej w XIX wieku

Do początków XIX wieku koncepcje integracji europejskiej miały na ogół charakter konfederacyjny, sprowadzały się do sojuszu, unii, wspólnoty bezpieczeństwa państw.

Pojawienie się Stanów Zjednoczonych Ameryki, nowoczesnej federacji ugruntowanej na ustroju republikańskim, „wspólnego wolnego rynku” dla skonfederowanych stanów; ideałach demokratycznych, prawach człowieka i obywatela, inspirowało Europejczyków do tworzenia koncepcji federalistycznych, odwołujących się do amerykańskiej teorii rządu federalnego¹.

Rozwijały się one jednak na peryferiach koncepcji konfederacyjnych, które na ogół nawiązywały do francuskich wizji integracji, opartych na „dziele jakobinów i Napoleona”, wcielającego w życie ideę państwa-narodu z jego nienaruszalnym prawem do suwerenności absolutnej, zasadą „zawłaszczenia ideału narodowego przez aparat państwowy”, a co za tym idzie — „nacjonalizacji państwa i etatyzacji rewolucyjnego (francuskiego) narodu”². Prowadziło to do identyfikacji prestiżu narodowego z prestiżem władzy państwowej, efektywności scentralizowanej władzy z sukcesem narodu, kodeksu moralnego z kodeksem prawa państwowego — zgodnie z doktryną pozytywizmu prawniczego, która wyparła w połowie XIX wieku doktrynę prawa charakterystyczną dla klasycznego liberalizmu.

W konsekwencji projekty europejskiego zjednoczenia, racjonalizowane misją ratowania cywilizacji/kultury europejskiej, przyjmowały aksjomat narodu prowadzącego dzieło europejskiej integracji. Reakcją na to był nacjonalizm narodów, które były integrowane odgórnie; nie chciały one godzić się na utratę prawa do wolności i prawa do suwerenności, dążenia do prestiżu³.

¹ Koncepcje wychodzące poza tę ogólną tendencję, takie jak wizja zjednoczonej Europy W. Hugo czy propozycja „organizacji społeczeństwa europejskiego” C.H. de Saint-Simona (1814), znajdowały zrozumienie raczej poza Francją. „Lokalny” charakter miały brytyjskie koncepcje federacyjne.

² D. de Rougemont, *List otwarty do Europejczyków*, Warszawa 1995, s. 10.

³ Typowym przykładem jest prowadzona przez Francuzów pod wodzą Napoleona integracja narodów Europy. Reakcją na to był między innymi nacjonalizm niemiecki: w 1808 roku J.G. Fichte opublikował *Mowy do narodu niemieckiego*: podkreśla tam, że Niemcy są narodem wyjątkowym — posiadają szczególną misję dziejową.

„Zetatygowany naród” był podmiotem w prawnopolitycznej doktrynie Jeana Bodina (XVI wiek). Głównym atrybutem państwa była suwerenność absolutna, niepodzielna — suwerenna władza zapewnia absolutną niezależność od zewnątrz oraz pełną suwerenność wewnętrzną nad poddanymi.

Kategoria państwa-narodu leżała u podstaw merkantylizmu zakładającego wspieranie przez państwo rodzimej produkcji i jej eksport, przewyższający import (dodatni bilans handlowy). Państwa tolerowały import surowców oraz wspierały eksport towarów przemysłowych; zasoby kruszcu złota i srebra stanowiły o bogactwie narodu, o jego dobrobycie — to zaś o sile narodu/państwa i jego konkurencyjności. W praktyce oznaczało to dążenie do dominacji takiego państwa nad innymi, a w rezultacie — do wojny o źródła surowców, której celem było zniszczenie środków produkcji przeciwnika i zmuszenie go do zakupów gotowych towarów.

2. Przełomowe znaczenie koncepcji Adama Smitha: wolnego rynku i zniesienia granic celnych dla korzyści gospodarczych integrujących się narodów

Merkantylizmowi i jego konsekwencjom sprzeciwił się Adam Smith. W traktacie *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów* z 1776 roku udowodnił, że przyczyną bogactwa jest praca. Jego teoria kosztów absolutnych stała się podstawą pierwszej rozwiniętej teorii handlu międzynarodowego: o międzynarodowym podziale pracy decyduje uzyskanie przez dany kraj bezwzględnej przewagi w kosztach wytwarzania. Dawid Ricardo dodał do tego teorię kosztów (przewag) względnych, komparatywnych. W przyjętym modelu dwóch państw udowodnił, że na wolnym rynku, w wyniku wymiany dóbr, na które ponoszone są określone nakłady (Smith) lub koszty produkcji (Ricardo), dochodzi do specjalizacji i podziału pracy: orientacji na eksport lub import, a tym samym ich korzyści ze wzajemnego handlu. Pod warunkiem jednak, że rządy nie będą ingerować w gospodarkę, która reguluje siebie sama — samoczynnie; bez zewnętrznej ingerencji dąży ona do równowagi.

Zniesienie granic celnych i konkurencyjność najlepiej służą alokacji dóbr, towarów (a poprzez nie również czynników produkcji), tym samym — dobrobytowi narodów: jeśli kraje, bez protekcjonizmu państwowego, podejmą handel, to niewątpliwie osiągną korzyści. Nie są one jednak takie same dla wszystkich uczestników handlu: różnice w wartości towarów możliwych do otrzymania w drodze wymiany wynikają z nakładów pracy, ale też z jej efektywności, technologii wytwarzania, doświadczenia w ich produkcji i zasobów naturalnych.

Zniesienie granic celnych maksymalnie redukuje konflikty między państwami (o źródła surowców, tanią siłę roboczą, podporządkowany rynek zbytu); walka konkurencyjna na wolnym rynku zastępuje walkę o dominację w sferze politycznej/militarnej.

Ekonomiczno-polityczny wymiar teorii A. Smitha ze szkoły szkockich moralistów wiązał się z wymiarem etycznym: swoście pojmomowanym utylitaryzmem⁴ ufundowanym na gruncie filozofii *common sense*⁵. Tak rozumiany utylitaryzm prowadzi do pojęcia dobroczynności i sprawiedliwości⁶; empatia wobec innych określa również kierunek działań rynkowych opartych na korzyści/zysku własnym: „Nie do pomyslenia jest, abyśmy nie pragnęli szczęścia innych ludzi, wszystkich rozumnych, niewinnych istot i nie czuli w jakiejś mierze sprzeciwu wobec ich niedoli”. Dlatego Smith wierzył, że międzynarodowy handel i wolna konkurencja *fair play* są w stanie tak „dostosować zasady działania, aby w pewnej mierze były zgodne z przyzwoitością” — z dążenia do realizacji własnej korzyści nie wynika konieczność szkodzenia drugiemu człowiekowi⁷.

W pierwszej połowie XIX wieku została ona zastąpiona przez leseferystyczną interpretację odartą z aksjologicznych uwarunkowań charakterystycznych dla teorii Smitha. Ograniczone jedynie prawem „państwa stróża nocnego” działania gospodarcze niszczyły słabsze podmioty i generowały monopole oraz kartele.

W opozycji do tej interpretacji teorii wolnorynkowej pojawił się liberalizm utylitalny Jeremy’ego Benthama. Swoście interpretowane pojęcie „utilitaryzmu” uczynił kluczową kategorią swojej koncepcji filozoficznej: celem człowieka jest unikanie bólu i dążenie do szczęścia, przede wszystkim w sensie cielesnym — jego maksymalizacja jest celem państwa i prawa. Połączył tym samym liberalizm z pozytywizmem prawniczym — i taki wymiar liberalizmu kontynuował James Mill, syn Johna Milla, który rozwijał liberalizm demokratyczny: opowiadał się za równością wobec prawa, ale też (ograniczoną) równością społeczną oraz „interwencjonizmem społecznym”.

⁴ Egoizm nie jest jedynym motywem postępowania człowieka. Czasem najważniejsze staje się silne pragnienie, aby w oczach innych ludzi uzyskać jak najlepszą ocenę. Stąd na swe zachowanie patrzy jednocześnie ze stanowiska czysto egoistycznego oraz z pozycji zewnętrznego obserwatora (*Theory of the Moral Sentiments*).

⁵ A. Smith: człowiek kierujący się zdrowym rozsądkiem jest widzem, a równocześnie aktorem — jego pragnienia w wielkim stopniu zależą od tego, jaką wyznacza sobie rolę w stosunku do ludzi; będąc aktorem, a równocześnie widzem, wchodzi niejako w „czyjaś skórę”, staje się wobec drugiego/ innych empatyczny, a to zwiększa jego krytycyzm wobec siebie i rodzi potrzebę zrozumienia innego/ innych. Określa to jego rolę jako sędziego: siebie samego i innych.

⁶ Por. między innymi A. Czarnecka, *Poskromienie egoizmu: Adam Smith o empatii, wyobraźni i sprawiedliwości*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 9, 2016, nr 2, s. 233–241.

⁷ Por. H. Przybyła, *Adam Smith — prekursor etyki gospodarczej*, s. 36, https://www.ue.katowice.pl/fileadmin/user_upload/wydawnictwo/SE_Archivalne/SE_35/01.pdf (dostęp: 30.05.2024).

3. Wynaturzenie zasady konkurencyjności: negatywne skutki gospodarcze i społeczne interwencjonizmu państwowego i protekcjonizmu w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX stulecia

Jednak i te rodzaje liberalizmu prawie do końca XIX wieku przechodziły „obok” kryzysów zakłócających wzrost gospodarczy (spadek cen towarów i papierów wartościowych, produkcji, zatrudnienia, popytu, wzrost bezrobocia). Na naturę kryzysów wskazał Clement Jungler (1862). Dowiódł, że są one naturalną, pierwszą fazą cyklu koniunkturalnego, po której przychodzi depresja, potem ożywienie, a w końcu rozkwit gospodarczy. Jednak cena za negatywne — gospodarcze i społeczne — skutki kryzysu okazywała się zbyt wysoka, gdy przekładała się na zjawiska polityczne: kryzysy prowadziły do konfliktów międzynarodowych, walki o surowce i rynki zbytu, wreszcie — wojen i rewolucji.

Przegrana II Cesarstwa Francuskiego w wojnie z Królestwem Prus (19 lipca 1870–10 maja 1871) wiązała się z ujawnieniem negatywnych skutków kryzysu ekonomicznego i społecznego w postaci Komuny Paryskiej. Cesarstwo Niemieckie, które przejęło od Francji Alzację (rolnictwo, lasy) i część Lotaryngii: złoża węgla kamiennego, rud żelaza, przemysł ciężki (hutnictwo, przemysł maszynowy), włókiennictwo, i wzbogaciło się o 5 miliardów franków w złocie, doznało (po przejęciu w poprzednim wieku Śląska: węgiel, hutnictwo) szczególnych dobrodziejstw „rewolucji przemysłowej”; utrwaliło swą dominację ekonomiczną w Europie, podstawiło dominacji politycznej.

Oznaczało to też zmianę kierunków strumieni handlu, od 1873 roku powszechnie sterowanych przez protekcjonistyczną politykę państw. Uznano, że najlepiej może zapobiegać kryzysom gospodarczym ochrona własnej produkcji i handlu: głównie za pomocą ceł na importowane towary oraz koncesji i zakazów, ale również ochrona eksportu za pomocą premii eksportowych⁸. Szczególnym rodzajem protekcjonizmu jest protekcjonizm walutowy (*protectionism of the currency*): sterowanie ruchem kursu rynkowego waluty w kierunku zgodnym z polityką gospodarczą rządu. Efektem protekcjonizmu były wojny celne między Francją i Włochami (1886–1898), Francją i Szwajcarią (1893–1895), Niemcami i Rosją (1893–1894).

Zgodnie z teorią C. Juglara protekcjonizm wykrywał sinusoidalnie przebiegający cykl koniunkturalny: pozostający jeszcze w sferze teoretycznej interwencjonizm społeczny nie łagodził skutków kryzysów ekonomicznych. W efekcie: kryzysy społeczne generowały kryzysy polityczne — negatywne skutki społeczne kryzysów ekonomicznych przejawiały się w ogromnej przepaści między bogactwem

⁸ Innymi środkami protekcjonizmu mogą być przepisy sanitarno-zdrowotne lub ochrony środowiska.

i biedą. W sensie teoretycznym zajęli się tym Karol Marks (*Kapitał*) i Fryderyk Engels: w *Manifeście partii komunistycznej* (niemieckiej) w 1848 roku przyjęli, że przezwyciężenie tego zjawiska może się dokonać dzięki tak zwanemu komunizmowi naukowemu będącemu podstawą teoretycznej drogi do komunizmu, w którym zniesiona własność prywatna w sposób naturalny zapewni „społeczeństwo szczęśliwości”.

Inną drogę zniesienia tej przepaści społecznej proponował papież Leon XIII w encyklice *Rerum novarum* (1891)⁹ — nie zniesienie własności prywatnej potrzebnej człowiekowi do egzystencji, ale jej upowszechnienie. W miejsce marksistowskiej koncepcji walki klasowej papież Leon XIII proponował solidaryzm społeczny; zdecydowanie odrzucał koncepcję dyktatury „klasy robotniczej”, którą twórcy *Manifestu komunistycznego* chcieli zastąpić dyktaturę kapitału¹⁰.

Na początku XX wieku w polityce państw europejskich zapomniano o etycznych wskazaniach A. Smitha do jego teorii wolnego rynku, w której konkurencja ekonomiczna miała zastąpić konflikty wojenne. Tylko w sferze dysput teologicznych pozostawały wskazane w encyklice *Rerum novarum* drogi wyeliminowania konfliktów społecznych.

Politykę międzynarodową państw określał nacjonalizm; nadrzędny interes państwa — *raison d'Etat*: zespolenie interesu narodowego z interesem państwowym i jego wyższość nad innymi, również normami etycznymi. Polityka mocarstw podporządkowana była zasadom imperializmu, tak jak w starożytnym Rzymie, gdzie *imperium* oznaczało władzę najwyższą: nad życiem i godnością obywateli, ale też narodów podbitych. W czasach nowożytnych były to kolonie.

Rządy państw rozumiały swą władzę/moc tak, jak widział to Tomasz Hobbes, wyprzedzając realistyczną teorię stosunków międzynarodowych — jako „aktualnie posiadane przez nie środki do tego, iżby osiągnąć w przyszłości jakieś widome dobro”¹¹. Państwo, absolutny suweren, zawłaszczając wszystko, co uważa za niezbędne do samozachowania, kierując się „przyrodzoną pożądlivością”, podejmuje każdą działalność, którą uzna za celową dla siebie — uzyskuje nieograniczoną i całkowitą władzę: moc, siłę i majestat¹². Działania te to brutalna, nieustanna

⁹ Leon XIII podkreślał, że jego poprzednikiem był arcybiskup Moguncji W.E. von Ketteler. Por. M. Nowak, *Encyklika Rerum novarum — odpowiedź na Marksa i nie tylko*, „Przegląd Filozoficzny” 27, 2018, nr 4 (108), *passim*.

¹⁰ Encyklika poddała krytyce leseferystyczny kapitalizm, który zaprzeczył idei wolności: praca określająca wolność i godność człowieka została wyalienowana od podmiotu. Ubóstwo ludzi pracy uczyniło ich podatnymi na grzech, na co Kościół nie mógł być obojętny. Z drugiej strony, krytykowała doktrynę marksistowską, która widziała rozwiązanie antynomii pomiędzy kapitałem i pracą poprzez zniesienie własności prywatnej.

¹¹ T. Hobbes, *Lewiatan*, Warszawa 1954, s. 74. Takie pojęcie władzy/mocy odnosił Hobbes do człowieka i państwa.

¹² Obywatele, zgadzając się na to, uzyskują pokój i obronę — obietnicą gwarancji tych wartości państwo uzyskiwało legitymację do prowadzenia działań mających zaspokoić jego „nienasycone pożądanie mocy i uznania” w środowisku międzynarodowym. *Ibidem*, s. 46.

bellum omnium contra omnes: o bogactwa, prestiż, władzę/moc i dominację nad innymi państwami. Toczy się ona w stanie natury, ale też w stanie państwowym — „tkwi potencjalnie w społeczeństwie, niekiedy pozostając w spoczynku, niekiedy wybuchając otwartym gwałtem” (D. Wrong). Generuje ją strach przed utratą władzy/mocy, który każe państwom nieustannie powiększać potencjał swojej mocy/władzy ekonomicznej, politycznej i militarnej.

W ukształtowanej na przełomie XIX i XX wieku europejskiej „strukturze pola gry dyplomatycznej” (R. Aron) dominowały imperialne mocarstwa: Austro-Węgry oraz posiadające kolonie Hiszpania, Portugalia, Belgia, Wielka Brytania, Francja, Rosja z ogromnym zapleczem gospodarczym w postaci Syberii. Wiązały się one w różne konfiguracje układów, sojuszy, wciągając w swoją orbitę mniejsze państwa. Dominującą rolę utrzymała Wielka Brytania, ale jej dewiza polityki zagranicznej: „Wielka Brytania nie ma ani stałych wrogów, ani stałych sojuszników. Stałe są tylko interesy Wielkiej Brytanii”, przyświecała także innym państwom imperialistycznym. Realnym zagrożeniem dla Anglii i Francji, nie tylko w Europie, ale też w ich zamorskich koloniach, stało się Cesarstwo Niemieckie.

Gospodarka wszystkich tych państw, choć prowadziły one imperialną politykę protekcjonizmu, podlegała zasadom konkurencyjności: walce o surowce i rynki zbytu. Ich wzrost gospodarczy determinowany był przez cykle koniunkturalne indukowane przez przełomowe innowacje (wynalazki).

Tezę, że gospodarka wolnorynkowa ma „wpisaną” cykliczność rozwoju gospodarczego w zasady jej funkcjonowania, umocnił w 1912 roku Ludwig von Mises, „monetarysta”¹³. Opierał się na monetarnej teorii inflacji: tempo wzrostu cen jest determinowane wielkością podaży pieniądza kontrolowanego przez bank centralny państwa. To interwencjonizm banku centralnego na rynku pieniądza, jego błędna polityka podporządkowana doraźnym celom polityki państwowej, kontrolując inflację za pomocą regulowania podaży pieniądza, jest główną przyczyną zakłócania cykli koniunkturalnych: w ich ostatniej fazie pojawia się kryzys ekonomiczny i społeczny¹⁴. W konsekwencji mogą generować konflikty polityczne.

¹³ L. von Mises, *Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel*, München-Leipzig 1924, *passim*. Po wielkiej wojnie umocnił ją F.A. von Hayek (1929).

¹⁴ Bank centralny za pomocą zmniejszenia dynamiki podaży pieniądza dąży do ograniczenia inflacji. Ta błędna polityka powoduje sztuczny ruch na rynku dóbr kapitałowych oraz nadmierne inwestycje w fazie ekspansji kredytowej (boomu) i inflacyjnej emisji pieniądza. Ruch ten prowadzi do błędnej alokacji ograniczonych środków: okazuje się, że nie mają one zdrowych podstaw ekonomicznych: projekty są przeinwestowane, kapitał lokowany jest w ryzykowne przedsięwzięcia, też inwestycje spekulacyjne. Powoduje to kontrakcję na rynku i recesję w gospodarce — kolejną fazę cyklu koniunkturalnego. Kiedy konsumenci dążą do przywrócenia pożądanego poziomu oszczędności i konsumpcji przy bieżącym poziomie stóp procentowych, pojawia się „kryzys”. „Monetaryści” uważają, że świeżo wykreowany kredyt trafia na różne rynki w gospodarce w różnym tempie. W konsekwencji powoduje zmiany zarówno podczas ekspansji, jak i kontrakcji gospodarki w pewnej kolejności. M. Friedman, *The “plucking Model” of Business Fluctuations Revisited*, „Economic

Przed ukazaniem się pracy von Misesa swoją teorię cyklów koniunkturalnych przedstawił „niemonetarysta” Joseph Schumpeter (*Teoria rozwoju gospodarczego*, 1911). Dowodził, że regularne sinusoidalne cykle w gospodarce światowej trwają zwykle od 40 do 60 lat; mają zazwyczaj cztery fazy. Uważał, że innowacyjne metody produkcji przyczyniają się do rozwoju gospodarczego: dają możliwość wysokiego zwrotu, osiągnięcia ponadprzeciętnych zysków. Spadają one, gdy przedsiębiorcy innych państw zaczynają kopiować innowacje¹⁵. Spadek potencjalnych zysków z innowacji — wzrost potencjału militarnego — zachęca do ekspansji, walki o surowce i rynki zbytu. W 1926 roku Nikoła D. Kondratiew udowodnił, że poszczególne fazy cyklu: korzystna inflacja (niska); stagflacja; korzystna deflacja; deflacja, charakteryzują się kolejno wzrostami i spadkami koniunktury gospodarczej, którym towarzyszą określone skutki społeczne. U szczytu każdej fazy cyklu pojawia się możliwość wojen. Ma to związek z tanim pieniądzem emitowanym przez kredytobiorców oraz ogromnym zadłużeniem, jaki mają poszczególne kraje. Konflikt zbrojny pozwala zatrzymać lub anulować spłatę zadłużenia. Jednak głównie podczas trzeciej fazy cyklu dochodzi do drastycznej zmiany nastrojów społecznych; przedsiębiorcy i pracownicy skupiają się na stabilności, normalizacji i izolacjonizmie — „dochodzi do zawirowań natury politycznej i ekonomicznej, co może prowadzić do wojen i związanych z tym okrucieństw”¹⁶.

Nierównomierny był przebieg cykli koniunkturalnych w różnych państwach, ale we wszystkich łączono wzrost gospodarczy z rozbudową potencjałów militarnych. W sensie ekonomicznym i „prestżu narodowego” w Europie konkurowały Wielka Brytania i Cesarstwo Niemieckie. Stale doskonalone przez Niemcy plany strategiczne (plan Schlieffena itp.), uwzględniające poszukiwania naturalnych sojuszników, doprowadziły do ukształtowania się w przededniu pierwszej wojny światowej dwóch wrogich sojuszy: trójporozumienia Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji oraz trójprzymierza Niemiec, Austro-Węgier i Włoch. Sojusze te miały charakter układów geopolitycznych i geostrategicznych; ententa nie była oparta na ogólnej umowie między jej państwami, lecz na paktach dwustronnych, a trójprzymierze — tylko na tajnych układach obronnych.

W 1908 roku, w trzeciej fazie cyklu koniunkturalnego państwa imperialistyczne były już przygotowane do rozstrzygnięcia konfliktów na drodze militarnej. 28 czerwca 1914 roku wystarczył jeden strzał z pistoletu browning M1910 kalibru 9 × 17 oddany przez Gavrilo Principa z terrorystycznej organizacji Młoda Bośnia,

Inquiry” 2, 1993, s. 171–177; J.R. Hummel, *Problems with Austrian business cycle theory*, „Reason Papers” 5, 1979.

¹⁵ Tak było na przykład w klasycznym przypadku Japonii, która dzięki kopiowaniu „zachodnich” wynalazków uzyskiwała na początku XX wieku taki poziom produkcji, zwłaszcza zbrojeniowej, że mogła pokonać Rosję.

¹⁶ D. Kuźbiel, *Analiza krytyczna wybranych teorii cyklu koniunkturalnego*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7118/1/D_Kuzbiel_Analiza_wybranych_teorii_cyklu_koniunkturalnego.pdf (dostęp: 30.05.2024).

by zastopować dalszy rozwój cyklu koniunkturalnego — w konsekwencji państwa obu sojuszy zaczęły tworzyć *casus belli* do istniejących między nimi konfliktów w działania wojenne.

Pierwsza wojna światowa zakończyła się klęską państw centralnych, powstaniem wielu małych krajów w środkowej Europie. W czasie wojny na Starym Kontynencie zginęło 14 milionów ludzi, a straty materialne wyniosły 270–300 miliardów dolarów: około 155 miliardów dolarów wydały państwa na prowadzenie wojny. Niemcy obciążono obowiązkiem wypłaty państwom ententy reparacji wojennych w kwocie 132 miliardów marek w złocie (potem zmniejszono do 112 miliardów). W strukturze pola gry dyplomatycznej carską Rosję zastąpiła Rosja sowiecka kontynuująca ideę imperialną w oparciu o doktrynę upowszechnienia rewolucji komunistycznej; przejęcie władzy przez bolszewików kosztowało około 15 milionów istnień ludzkich. W światowej strukturze pola gry dyplomatycznej główna rola przypadła Stanom Zjednoczonym.

Skutkiem zniszczenia gospodarek państw europejskich był głód ich obywateli; kryzysy gospodarcze, rosnące inflacje dotknęły również państwa pozaeuropejskie. Ich konsekwencje przyczyniły się do rozpalenia przedwojennych konfliktów między państwami: rozwoju nowej fali nacjonalizmu, szowinizmu ujawniającej się w ruchach faszystowskich, nazistowskich; pod ich wpływem, nawet w państwach, które przyjęły demokratyczne konstytucje, rządy stawały się autorytarne, a niekiedy dyktatorskie.

4. Reanimacja idei wolnego rynku w Europie przez włoską chadecję po pierwszej wojnie światowej

Alternatywę dla koncepcji konfederacyjnych, ale też federacyjnych odwołujących się do wzoru Stanów Zjednoczonych Ameryki, stworzył federalizm personalistyczny chrześcijańskich demokratów¹⁷.

Chrześcijańska demokracja z federalistyczną koncepcją jedności Europy pojawiła się we Włoszech, które w ekstremalnej formie doznały skutków wojny i powojennego kryzysu, co było podstawową przyczyną rozwoju ruchu faszystowskiego zapowiadającego zburzenie wersalskiego ładu pokojowego przez konserwatywny rewolucyjny¹⁸: antydemokratyczny, antyliberalny i nacjonalistyczny, a w konsekwencji — dyktaturę. Ruch chrześcijańsko-demokratyczny budował swe ideowo-

¹⁷ Szerzej: W. Bokajło, *Federalizm — rozwój idei i niektóre teorie*, [w:] *Teorie i koncepcje federalizmu*, red. W. Bokajło, Wrocław 1998, *passim*.

¹⁸ Nawiązujący do francuskiego konserwatywno-rewolucyjnego F.R. de Chateaubriand, J. de Maistre, L.G.A. de Bonald; sięgający do interpretacji wynaturzającej istotę filozofii świętego Augustyna.

-doktrynalne podstawy na zasadach neotomizmu i wartościach ewangelicznych wskazanych przez papieża Leona XIII w encyklice *Rerum novarum* (1891)¹⁹.

Idee te i zasady wcielała w życie katolicka Partito Popolare Italiano (Włoska Partia Ludowa, 1919), której założycielami byli prałat z Sycylii Don Luigi Sturzo²⁰ i Alcide De Gasperi²¹. Przepowiadała, że polityka odszkodowań narzucona przez mocarstwa zwycięskie państwu pokonanym, będąca wyrazem „nacjonalizmu i jego bliźniaczego brata, protekcjonizmu”, wywoła wśród państw zwyciężonych podobne postawy — w bardziej agresywnej formie. Wobec rozwijającego się ruchu faszystowskiego, który domagał się zburzenia wersalskiego ładu pokojowego, PPI proponowała działania mające wykształcić w europejskiej kulturze politycznej „konkretną formę europejskiej solidarności na płaszczyźnie wspólnych interesów w celu zbudowania pokojowymi środkami nowej konstrukcji Europy”²².

Stosownie do tych postulatów, z zamiarem ratowania cywilizacji europejskiej, Don L. Sturzo zaproponował w 1922 roku gospodarcze i polityczne zespolenie państw europejskich na zasadzie partnerstwa, w formie Wspólnego Rynku (*Mercato Comune*), bez wewnętrznych granic celnych i gospodarczych, natomiast ze

¹⁹ Nie oznaczało to, że ruch chrześcijańsko-demokratyczny przejął w pełni koncepcję chrześcijańskiej demokracji wyartykułowaną w encyklice papieża Leona XIII *Graves et communi* (1901) zakładającą uzdrowienie stosunków społecznych w oparciu o zasady społecznej nauki Kościoła, ale bez dążenia do zmian systemowych w państwie. Zdefiniowana tam „chrześcijańska demokracja” sprowadzała się do „dobroczynnej działalności chrześcijańskiej na rzecz ludu”, ponieważ Leon XIII odrzucał pojmowanie demokracji wyłącznie jako politycznej i sprzeciwiał się zawłaszczeniu przez partie polityczne koncepcji chrześcijańskiej demokracji dla celów bieżącej walki politycznej. Określenia „chrześcijańska demokracja” po raz pierwszy użył ksiądz Antoine Pottier. R. Kilar, *Międzynarodówka Partii Chrześcijańsko-Demokratycznych i Ludowych*, rozdz. 4, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/253301/kilar_roman_miedzynarodowka_partii_chrzescijansko_demokratycznych_2005.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp: 30.05.2024).

²⁰ L. Sturzo, Sekretarz Generalny Akcji Katolickiej, uznanej w encyklice *Il fermo proposito* (1905) papieża Piusa X w 1905 roku za świeckie apostołstwo na rzecz dobra Kościoła, społeczeństwa i jednostki. Zadaniem zainicjowanej w 1867 roku Akcji, zgodnie ze społeczną nauką Kościoła, było wcielanie jej w życie z naciskiem na wartości ewangeliczne.

²¹ Mimo silnego wpływu społecznej nauki Kościoła na program PPI, deklarował on, że partia nie ma być klerykalna, ale autonomiczna, ponadwyznaniowa (weszła w koalicję z liberałami przeciwko socjalistom). Kładła nacisk na zdrowie rodziny, proporcjonalne prawo wyborcze, wyborcze prawa kobiet, decentralizację, autonomię regionów, wolność zrzeszania się, podatek progresywny, wolność kościołów i nauczania, rozbrojenie i utrzymanie pokoju; opowiadała się za subsydiarną polityką społeczno-gospodarczą państwa. *Partito Popolare Italiano*, [w:] M.F. Gilbert, K.R. Nilsson, *Historical Dictionary of Modern Italy*, Lanham (MD)/Plymouth 2007, s. 328–329. W 1926 roku faszyci rozwiązali PPI, aresztowali De Gasperiego. Zwolniony dzięki wstawiennictwu papieża Piusa XI uzyskał azyl na terenie Watykanu.

²² H.A. Lücker, *Don Sturzo Vermächtnis. Ansprache aus Anlass der Gedenkfeier der europäischen Christdemokraten zum 100. Geburtstag Don Sturzos*, [w:] H.A. Lücker, K.J. Hahn, *Christliche Demokraten bauen Europa*, Bonn 1987, s. 239–241. Autorzy podkreślają, że koncepcję Wspólnego Rynku L. Sturzo konsultował z niemieckimi chadekami, zwłaszcza z K. Adenauerem (katolicka partia Zentrum).

wspólną zewnętrzną polityką celną i handlową²³. W koncepcji tej idea wolnego rynku A. Smitha splatała się z ograniczonym interwencjonizmem oraz protekcjonizmem i była podporządkowana wartościom encykliki *Rerum novarum*.

Koncepcja ta wzmocniła racjonalizację idei unii celnej: znoszenia granic między jej członkami w ramach wspólnego wolnego rynku²⁴. Zawiązana w lipcu 1921 roku między Belgią i Luksemburgiem Belgijsko-Luksemburska Unia Gospodarcza (BLEU) przewidywała ustanowienie unii celnej oraz stałego kursu wymiany walut obydwu państw. Nawiązały one współpracę z Holandią w grudniu 1930 roku. Przystępując do konwencji z Oslo, w 1932 roku podpisały wspólnie konwencję z Ouchy w sprawie niezwiększania protekcjonizmu celnego we wzajemnych obrotach, stopniowego redukowania stawek celnych i ograniczeń ilościowych, a w perspektywie utworzenia unii celnej.

Rozpoczęcie prac nad integracją europejską od budowy unii właśnie przez państwa najmniejsze w Europie Zachodniej miało je ratować przed konsekwencjami dekompozycji gospodarki Europy po pierwszej wojnie światowej. Doznały one największych zniszczeń w czasie działań wojennych, ale też skutków przerwania cyklu koniunkturalnego. Nie były one tak mocno zadłużone wobec USA jak duże kraje europejskie, ale i do nich napływał amerykański kapitał — tak jak cała Europa doznały skutków uzależnienia od kondycji sektora finansowego w Stanach Zjednoczonych i jego inwestycji²⁵. Dodatkowo europejski rynek walutowy został rozchwiany wskutek przejścia z systemu waluty złotej na system pieniądza fiducjarnego²⁶. Ograniczony został przepływ złota między poszczególnymi państwami. Skutki emisji taniego pieniądza przez wielkie kraje będące kredytobiorcami odbijały się na systemach walutowych małych państw. Rozchwianie rynku walutowego wpłynęło na wzrost cen, inflację, a w wielu krajach — hiperinflację. To, przy zmniejszeniu zasobów siły roboczej, odbiło się na zdolności produkcyjnej wszystkich krajów

²³ Rok przedtem spotkał się w tej sprawie z K. Adenauerem.

²⁴ Próby jej realizacji podejmowane były w pierwszej połowie XIX wieku (między innymi Niemiecki Związek Celny w ramach konfederacyjnego Związku Niemieckiego; unia celna krajów południowej Afryki (Southern African Customs Union, SACU) z 1910 roku, unia celna Szwajcarii i Liechtensteinu z 1924 roku. „Wspólny Rynek zawiera wszystkie elementy unii celnej, a ponadto w jego ramach ustanawiany jest swobodny przepływ siły roboczej, kapitału i usług. Zazwyczaj państwa go tworzące ustanawiają pewne wspólne polityki, na przykład co do zasad uczciwej konkurencji, subwencjonowania wszystkich podmiotów gospodarczych, spraw socjalnych, transportu, energetyki, słabiej rozwiniętych regionów”. Z.M. Doliwa-Klepacki, *Europejska integracja gospodarcza*, Białystok 1996, s. 24.

²⁵ Europa dodatkowo dotkliwie odczuła stosowane wobec niej praktyki protekcjonistyczne Stanów Zjednoczonych po pierwszej wojnie światowej: ustawa Smoota-Hawleya z 1930 roku zwiększała do rekordowych poziomów cła na 20 tysięcy towarów importowanych, co spowodowało spowolnienie gospodarcze i wzrost bezrobocia, a także było jedną z głównych przyczyn depresji w Niemczech.

²⁶ Utworzony w 1870 roku system waluty złotej, zakładający pełną wymiennalność weksli na złoto w dowolnym banku, gwarantujący stabilizację gospodarek i redukujący do minimum ryzyko związane z niepewnością kursu wymiany walutowej, został zwieszony w momencie wybuchu wielkiej wojny w celu finansowania olbrzymich wydatków wojennych za pomocą drukowanych pieniędzy.

europiejskich. W tej sytuacji praktykowany przez wielkie kraje interwencjonizm państwowy, przejawiający się we wszystkich gałęziach gospodarki, zwłaszcza przez interwencję banków centralnych w system walutowy, dodatkowo zagrażał gospodarkom państw małych.

W dodatku niekorzystny był dla nich narzucony przez Wielką Brytanię system waluty sztabowo-złotowej, który ograniczał wymienialność banknotów na złoto do transakcji międzynarodowych i dużych kwot pieniężnych. Dyskryminację małych krajów pogłębił wprowadzony przez duże państwa: Wielką Brytanię, Francję, Włochy i Japonię, podczas konferencji w Genewie (1922), system dewizowo-złotowy (*gold-exchange standard*) — mniejsze kraje mogły utrzymywać jako rezerwy waluty kilku dużych państw, których rezerwy z kolei miały składać się wyłącznie ze złota.

Dążenie krajów Beneluksu do przeciwdziałania tej dyskryminacji, ustanowienia stałego kursu wymiany walut zostało storpedowane przez Wielką Brytanię. Oficjalny argument: działania z tym związane, w tym stosowana przez te kraje wzajemna klauzula najwyższego uprzywilejowania, godziły w zasady gospodarki wolnorynkowej. Współpracę tych państw przerwała druga wojna światowa.

Wizję Sturzo, w związku ze sposobem utrzymania pokoju w Europie, rozwijali przedstawiciele demokratycznych partii „chrześcijańskiego charakteru”, które organizował on w Paryżu (12–13 grudnia 1925), a potem w Brukseli (1926)²⁷, a które wspierali A. De Gasperi i Marc Sangnier-Lachaud, założyciel Internationale Democratique pour la Paix, głoszącego konieczność pojednania francusko-niemieckiego jako warunku zjednoczenia Europy. Już podczas kongresu paryskiego, któremu ton nadawali politycy założonej w 1924 roku francuskiej Partii Ludowo-Demokratycznej (Parti démocrate populaire, PDP), reprezentującej w ramach ruchu chrześcijańsko-demokratycznego nurt katolicyzmu społecznego, zaproponowano utworzenie „międzynarodówki chadeckiej”: Międzynarodowy Sekretariat Demokratycznych Partii Inspiracji Chrześcijańskiej (SIPDIC); formalnie powołano go na kongresie w Brukseli²⁸.

Na kolejnych kongresach we Freiburgu i Konstancji chrześcijańscy demokraci z Włoch (Don L. Sturzo i A. De Gasperi), Francji (Robert Schuman), a także Belgii, Holandii, Luksemburga, Polski, Litwy, Austrii, Czechosłowacji, Hiszpanii i Jugosławii debatowali nad Europą „bez konfliktów”. W 1931 roku Komitet

²⁷ L. Sturzo został zmuszony do emigracji za odmowę współpracy z włoskim reżymem faszystowskim.

²⁸ „Fakt, że w samej nazwie organizacji nie znalazło się określenie »chrześcijańska demokracja«, był zarówno konsekwencją świadomego dążenia do zaakcentowania autonomii partii »o inspiracji chrześcijańskiej«, jej formalnej niezależności od hierarchii kościelnej, jak również następstwem niechętnego stanowiska delegacji francuskiej w kwestii podporządkowania ugrupowań politycznych wszelkim organom międzynarodowym. Niechęć do posługiwania się terminem »chrześcijańska demokracja« wynikała, z jednej strony, z obawy przed zarzutem przeciwników politycznych o »klerykałizm«, z drugiej zaś była konsekwencją oficjalnego stanowiska Kościoła katolickiego, niechętnego odwoływaniu się partii politycznych do ideałów »chrześcijańskiej demokracji«, R. Kilar, *Międzynarodówka...*

Wykonawczy SIPDIC wezwał do potępienia nacjonalizmu, faszystów i komunizmu²⁹. Na kongresie zorganizowanym przez Konrada Adenauera (katolicka partia Zentrum) w 1932 roku w Kolonii, rok przed przejęciem władzy w Niemczech przez nazistów, zgodzono się, że ratowaniu pokoju najlepiej służy realizacja wspólnego europejskiego rynku. Prowadzi on do rozwoju współpracy gospodarczej państw „w zakresie produkcji, swobody ruchu towarów i ich konsumpcji”, współpracy politycznej; przezwyciężenia kryzysu gospodarczego i politycznego, ale też, w wymiarze psychologicznym i kulturowym — kryzysu zaufania między jednostkami i narodami. Ponieważ zachowania polityków „dyktowane przez egoizmy narodowe” nie rokowały osiągnięcia zintegrowanej Europy wprost, zaproponowano stopniowe znoszenie barier celnych, handlowych i finansowych przeszkadzających regularnej wymianie towarowej — „aby tak szybko, jak to jest możliwe, urzeczywistnić swobodny ruch towarów, kapitału i osób”³⁰.

Ideę wspólnego europejskiego rynku i jego funkcje w integracji europejskiej uzupełniała zasada subsydiarności³¹ sformułowana przez Piusa XI w encyklice *Quadragesimo anno* (1931). Zakładała ona, że „jednostkom ludzkim nie wolno odejmować i przekazywać społeczności tego, co z własnej inicjatywy mogą wytworzyć własną pracą”, a „wyższym władzom społecznym” nie można przydzielać tego, co mogą wykonać „niższe społeczności”³². Tak ujęta subsydiarność jest kategorią o charakterze etycznym, zakładającą poszanowanie praw, równość wszystkich uczestników stosunków społecznych oraz odpowiedzialność za losy innych członków zbiorowości; za dobro wspólne. To oznacza jej organiczny związek z zasadą solidarności społecznej: łącznie wyznaczają charakter chrześcijańsko-demokratycznej koncepcji demokracji z rozwiniętym społeczeństwem obywatelskim i samorządnością jednostek terytorialnych.

Zasada subsydiarności rozdzielająca kompetencje pomiędzy różne poziomy władzy struktury państwa, ale też kompetencje państw i integrującej się wspólnoty zakładała odejście od zasady suwerenności absolutnej na rzecz suwerenności podzielonej. Z tą intencją zalecała, aby narody, wobec „bardzo silnej zależności gospodarczej i potrzeby wzajemnej pomocy, wspólną radą i wysiłkiem” doprowadziły do „porozumienia międzynarodowego w sprawie gospodarczej za pomocą roztropnych umów i urzędzeń”³³.

²⁹ W 1939 roku sekretariat przestał istnieć, *ibidem*.

³⁰ H.A. Lückner, K.J. Hahn, *Christliche Demokraten Bauen Europa*, s. 242–243.

³¹ Pierwszy zasadę subsydiarności sformułował na początku XVII wieku J. Althusius, przedstawił kalwińskiej szkoły prawa natury. Szukając możliwości realizacji „szczęśliwej wolności”, sformułował i teoretycznie uzasadnił nowożytną koncepcją władzy podzielonej — suwerenności podzielonej, splecionej z zasadą subsydiarności. Dawała ona możliwości podziału kompetencji między państwowy a regionalny/lokalny poziom władzy.

³² Pozostawienie im „spraw mniejszej wagi” pozwoli władzy państwowej skuteczniej wykonać zadania należące do jej wyłącznej kompetencji. Im doskonalszy porządek z „zachowaniem pomocniczej interwencji państwa panuje wśród licznych zrzeszeń”, tym większy jest ich autorytet i „społeczna działalność — tym lepszy i szczęśliwszy jest byt państwa”.

³³ Pius IX, *Encyklika Quadragesimo Anno*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/quadragesimo_anno_15051931.html (dostęp: 30.05.2024).

Chadecką koncepcję człowieka-osoby, nadrzędną względem państwa subsydiarnego, utrwalił personalizm chrześcijański. Na tych założeniach wyrosła koncepcja humanizmu integralnego Jacques'a Maritaina — z ideą federalizmu integralnego: sfederalizowanej Europy z jej sfederalizowanymi państwami³⁴.

5. Powrót do koncepcji integracji europejskiej w czasie i po drugiej wojnie światowej

W katalogu koncepcji integracyjnych w czasie drugiej wojny światowej przeważały federacyjne projekty sprzyjające realizacji idei wprowadzenia w Europie „trwałego pokoju”, bliskiej tej, jaką sformułował Immanuel Kant. Koncentrowały się na wyeliminowaniu gospodarczych, politycznych i ideologicznych źródeł konfliktów między państwami.

Idea federacji wypracowana przez chrześcijańskich demokratów w okresie międzywojennym przejawiała się w dyskusjach politycznych rządów na uchodźstwie. Aktywni byli zwłaszcza politycy belgijscy, niezależnie od sporów wewnętrznych³⁵. Znaleźli oni 15 grudnia 1939 roku szczególne wsparcie polityków polskich, z którymi minister spraw zagranicznych Paul-Henri Spaak, przy pomocy Henriego Borela de Bitcheta, nawiązał w tej sprawie ścisłą współpracę. Zgodzono się, że małe i średnie państwa nie były w stanie same obronić się przed agresją ze strony Niemiec i Związku Radzieckiego; tylko integracja europejska jako system wspólnego bezpieczeństwa może stawić im opór³⁶. W sprawę ścisłej integracji europejskiej zaangażował się generał Władysław Sikorski, premier polskiego rządu

³⁴ P. Landau, *Spór o jedność Europy Zachodniej*, Warszawa 1976, s. 271. Filozofia Maritaina mieściła się w ramach neotomizmu, przyjmowała też augustiańską koncepcję szczęścia. Bliska jej była koncepcja E. Gilsona. Uznawali oni, że przyrodzona wolność, a w związku z tym godność człowieka, czyni z niego podmiot: twórcę społeczeństwa złożonego z grup naturalnych — rodzina, miasto, społeczność międzynarodowa — z których każda działa we własnej sferze interesów. Człowiek wmieszany w wielość tych struktur społecznych nie może bez nich „ani żyć, ani osiągnąć pełnego rozwoju”. W nurcie humanizmu integralnego rozwijała się myśl Jana Pawła II i Józefa Tischnera.

³⁵ Spory, jakie na początku wojny prowadził pozostający we Francji katolicko-liberalno-socjalistyczny Rząd Jedności Narodowej (premier H.M. Perlot, partia katolicka; minister spraw zagranicznych P.H. Spaak, socjalista), wspierany przez francuskiego premiera P. Reynauda, z przebywającym w Londynie lewicowym Belgijskim Komitetem Narodowym M.H. Jaspersa (liberał), próbował załagodzić katolicki minister kolonii A. de Vleeschauwer. Jego pozycję w Belgijskim Komitecie Narodowym wzmocnił minister finansów C. Gutt, który przywiózł do Anglii 200 ton złota pochodzącego głównie z Konga (200 ton trafiło również do USA). Głównie te tony złota, ale też pozostałe surowce z Konga, w tym uranu, doprowadziły do zawarcia na początku 1943 roku konwencji belgijsko-angielsko-amerykańskiej. Ministrowie rządu przebywający we Francji wyjechali do Anglii, a Perlot i Spaak — do USA, starając się uzyskać zaopatrzenie dla Belgii.

³⁶ Rząd polski próbował początkowo stworzyć wraz z Czechosłowacją federację środkowo-europejską. Prezydent E. Beneš, który chciał utrzymywać dobre stosunki z Sowietami, był początkowo temu niechętny, jednak 11 listopada 1940 roku podpisano deklarację polsko-czechosłowacką o utworzeniu po wojnie federacji państw Europy Środkowej (otwartej dla reszty państw).

na uchodźctwie, oraz jego *éminence grise* — Józef H. Retinger. Ze strony belgijskiej — P.H. Spaak, socjalista i minister spraw zagranicznych, Paul van Zeeland, katolik, były premier i przewodniczący Komisji do spraw Studiów nad Problemami Powojennymi przy Radzie Ministrów Belgii, oraz Marcel-Henri Jaspar, liberał (były minister zdrowia publicznego). W grudniu 1940 roku na wspólnym obiedzie spotkali się Retinger i Jaspar, a w lutym 1941 roku — premier Sikorski z premierem Perlotem. Paul van Zeland w lipcu i sierpniu 1946 roku spotykał się z Retingerem i Jasperem: zgodzili się w kwestii wspólnej europejskiej polityki bezpieczeństwa, wolnej wymiany towarów, unii walutowej i wspólnych instytucji rządowych; uznali, że integrację europejską należy zacząć od tworzenia regionalnych bloków integracyjnych³⁷.

Równolegle do starań o kontynuowanie procesu tworzenia regionalnej unii Beneluksu rozwijała się dyskusja między partiami chadeckimi na temat kontynuowania procesu zacieśniania między nimi trwalszych więzi organizacyjnych w celu przejścia przez nie kierownictwa nad integracją Europy po wojnie. Efektem tej dyskusji było powołanie, z inspiracji Don L. Sturza, pod koniec 1940 roku w Londynie Międzynarodowej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej.

Po niemieckim ataku na Związek Sowiecki, w czerwcu 1941 roku rozmowy na temat unii Beneluksu zostały częściowo zawieszono. Stały się bardziej intensywne po 1942 roku, a unia Beneluksu została wmontowana w koncepcję ogólnej integracji europejskiej. W tym celu Retinger zainicjował spotkanie z Pieterem Kerstensem reprezentującym rząd holenderski: zgodzono się, że integrację europejską należy zacząć od tworzenia bloków federacyjnych. Zaaprobowali to ministrowie spraw zagranicznych Belgii, Czechosłowacji, Wolnej Francji, Grecji, Luksemburga, Norwegii, Polski, Holandii i Jugosławii, którzy od 22 października 1942 roku spotykali się raz w miesiącu w ramach Międzysojuszniczego Komitetu Spraw Zagranicznych, pod przewodnictwem Edwarda Raczyńskiego. W ramach grup badawczych zajmowano się kwestią rozejmu, zbrodni wojennych i państwami satelickimi Niemiec. Za sprawą ministra Spaaka komisję werbalnie poparli Brytyjczycy. Częstotliwość spotkań spadła po tragicznej śmierci premiera Sikorskiego w lipcu 1943 roku. Efektem tych rozmów był plan odbudowy gospodarczej Europy van Zeelanda: zakwestionowała go jednak część polityków belgijskich oraz czechosłowackich, którzy po stalingradzkiej klęsce wojsk niemieckich (luty 1943) nie chcieli prowokować ZSRR.

Mimo to w październiku 1943 roku przedstawiciele rządów Belgii, Luksemburga i Holandii podpisali układ monetarny; 5 września 1944 roku — po wkroczeniu aliantów do Brukseli, Luksemburga i Antwerpii — traktat o unii celnej w ramach Beneluksu (Benelux Custom Union) prowadzący do ich ściślejszej współpracy. Układ

³⁷ Nie rozwijam tu koncepcji, które nie wpływały bezpośrednio na chadeckie programy integracji Europy. Warto jednak zwrócić uwagę na koncepcje W. Churchilla oraz polityków europejskich, w tym polskich, przebywających w czasie drugiej wojny światowej w USA. Por. J. Sadowski, *Polscy federaliści i konfederaliści w czasie II wojny światowej*, „Studia Europejskie” 3, 2005.

ten został wmontowany w tworzoną na uchodźstwie z innymi rządami koncepcję integracji Europy³⁸. Na drodze do jego szybkiej implementacji stanęły przeszkody wynikające ze skali zniszczeń wojennych państw Beneluxu, w wyniku specyficznego przebiegu działań militarnych na północnym odcinku frontu zachodniego³⁹.

Niezależnie od procesów kształtowania się idei integracji europejskiej wedle wzoru chrześcijańsko-demokratycznego rozwijała się koncepcja konstytucjonalistyczna oparta na założeniach manifestu (1941) napisanego przez więzionych na wyspie Ventotene socjalistów, do których należeli filozof Eugenio Colorni, Altiero Spinelli oraz polityk Ernesto Rossi. Inspiracją dla ich projektu Stanów Zjednoczonych Europy był wypracowany przez liberałów brytyjskich, skupionych wokół Federal Union, projekt federacji dla Europy — przybliżony im w 1939 roku przez liberała Ludovico Einaudiego (późniejszego prezydenta Republiki Włoskiej). Cele ich manifestu były zbieżne z *Manifestem komunistycznym* K. Marksa i F. Engelsa: zniesienie własności prywatnej, ustroju kapitalistycznego; likwidacja podziałów klasowych i wprowadzanie jakobińskich zasad rewolucji 1789 roku. Manifest z Ventotene głosił, że do rewolucji miał doprowadzić kierowany przez intelektualistów „europejski ruch federalistyczny”. Przenikając w struktury narodowe, miał doprowadzić do scalenia narodów w lud europejski, powołać konstytuante, przez co konstytucja europejska — „dla ludu i przez lud europejski” — miała uzyskać legitymację demokratyczną, wyeliminować państwa narodowe, a jej władze miały być oparte na „politycznym mechanizmie amerykańskiego rządu federalnego”⁴⁰.

Idee europejskiego ruchu federalistycznego zmaterializowały się 27–28 sierpnia 1943 roku w Mediolanie: Spinelli wspólnie z Colornim utworzył Europejski Ruch Federalistyczny (Movimento Federalista Europeo)⁴¹, skupiający ruchy oporu

³⁸ W swoich *Pamiętnikach* Retinger pisał: „Pierwsza sugestia utworzenia Beneluxu wyrosła z naszych rozmów na temat bloków federacyjnych” — zgodził się z tym belgijski historyk Thierry Grosbois. Większość informacji na temat koncepcji integracji europejskiej belgijskich polityków na wychodźstwie oparłem na pracy K. Christiaens, I. Goddeeris, M. Venken, *Rząd belgijski na londyńskim wygnaniu*, https://machteldvenken.com/media/5/2014_rzady%20bez%20ziemi.pdf (dostęp: 30.05.2024).

³⁹ Zniszczenia w Belgii były stosunkowo ograniczone, ale gospodarka Luksemburga poniosła znaczne straty w następstwie niemieckiej kontrofensywy w Ardenach na przełomie lat 1944 i 1945. Większość terytorium Holandii pozostała pod władzą niemiecką do końca wojny: przede wszystkim ucierpiało rolnictwo, Niemcy w czasie wojny zniszczyli tamy, wody zalały tereny uprawne, ograniczono racje żywnościowe dla Holendrów („głód zimowy”), którzy po wojnie intensywnie przestawiali gospodarkę z rolniczej na przemysłową.

⁴⁰ W. Bokajło, *Federalizm*, s. 34.

⁴¹ A. Spinelli, któremu nie udało się uzyskać bezpośredniego wpływu na rząd włoski, stworzył strategię, którą konsekwentnie wcielał w życie (w ślad za nim jego zwolennicy, aż po Grupę Spinelli utworzoną w Parlamencie Europejskim w 2010 roku). Zakładała ona dążenie do celu finalnego przy wykorzystaniu każdej okazji i wszelkich środków do niego wiodących. Dla realizacji celów częściowych nawiązywał kontakty z federalistycznymi ruchami inspirowanymi przez socjalistów, liberałów, a nawet chadecję. Jak dowodzą M. Albertini i A. Bosco (szkoła florencka) — dopuszczał utworzenie konstytuanty w „ekstremalnie trudnych warunkach początkowego etapu procesu unifikacji”, co oznacza, że decyzje w niej miały podejmować partie polityczne ściśle związane z narodowymi władzami. W. Bokajło, *Federalizm*, s. 64.

z państw okupowanych. 20 maja 1944 roku w Genewie ogłoszono *Manifest Europejskiego Ruchu Oporu*, podpisany przez działaczy socjalistycznych i przedstawicieli Światowej Rady Kościołów⁴². Wzywał on do stworzenia federalnej unii między narodami Europy opartej na uniwersalnych wartościach, takich jak demokracja, sprawiedliwość społeczna i poszanowanie praw człowieka. Warunkiem osiągnięcia tego celu była zgoda wszystkich krajów na odejście od dogmatu absolutnej suwerenności państw i akceptacja integracji w ramach organizacji federalnej, która jest w stanie zapewnić pokojowe uczestnictwo narodu niemieckiego w życiu europejskim. W przedstawionym tam projekcie rząd federacji odpowiedzialny przed narodami państw członkowskich sprawować miał nadzór nad armią federacji, a sąd najwyższy — orzekać w sprawach dotyczących interpretacji konstytucji federalnej i sprawować arbitraż międzynarodowy wewnątrz federacji. Komitet Tymczasowy do spraw Federacji Europejskiej miał być biurem łącznikowym.

Podczas konferencji Europejskiego Ruchu Oporu, 7 lipca 1944 roku w Genewie został zatwierdzony projekt Federalnej Unii Narodów Europy (Federal Union Between the European Peoples). Potwierdzał on aksjologiczny wymiar federacji wskazany przez manifest, precyzował zasady ustrojowe: podział władz, nadrzędność legislatywy (reprezentacji ludności państw członkowskich) nad egzekutywą⁴³, oraz wprowadzał pojęcie zasady suwerenności podzielonej powiązanej z zasadą subsydiarności (bez wskazania na ontologiczne podstawy): władze państw członkowskich miały oddać część swej suwerenności rządowi federalnemu, zwłaszcza w zakresie obrony i handlu. Zasady te miały eliminować tendencje hegemonalne, zabezpieczyć polityczne i ekonomiczne prawa obywateli oraz prawa mniejszości do autonomicznej egzystencji zgodnej z zasadą integralności państw narodowych⁴⁴.

6. Ingerencja Stanów Zjednoczonych w procesy integracyjne: integracja europejska elementem powojennego ładu światowego

Starania Europejczyków o integrację ich państw były obserwowane przez Amerykanów, którzy już w czasie drugiej wojny światowej zmierzali do realizacji misji tworzenia ładu międzynarodowego, uwzględniając w nim zjednoczoną Europę. Działania z tym związane szły w dwóch równoległych kierunkach. Z jednej strony, tworzyli różne koncepcje integracji państw, włącznie z koncepcjami federalizmu,

⁴² Léon Blum, pastor Willem Visser't Hooft i Altiero Spinelli.

⁴³ Rząd Unii, posiadający kompetencje judykatury, odpowiedzialny przed legislatywą; trybunał federalny rozstrzygający spory między członkami federacji i między nimi a rządem federacji.

⁴⁴ *Draft declaration of the European Resistance Movements*, 07.1944. Por. J. Kitzinger, *The European Common Market and Community*, London 1967, s. 29–33.

kontynuując ideę Stanów Zjednoczonych Europy⁴⁵. Z drugiej — ekonomiści w USA tworzyli teorie uzasadniające potrzebę ładu gospodarczego i walutowego.

W związku z pierwszym kierunkiem pojawiła się koncepcja funkcjonalistyczna zjednoczonej Europy wchodzącej w ładu światowy Davida Mitrany'ego. W pracy *A working peace system* (1943) postulował on zbudowanie międzynarodowych instytucji, które miały sprawować funkcje zarezerwowane do tej pory dla państw narodowych. Uważał, a za nim jego kontynuatorzy, że międzynarodowe społeczeństwo pokoju może być kształtowane wyłącznie poprzez wspólne działanie w sferze gospodarczej, wspólną wymianę handlową, a nie podpisywanie kolejnych traktatów międzynarodowych. W koncepcji tej elementy polityczne muszą być oddzielone od ekonomicznych i powinny pojawić się jako funkcja samonapędzającej się integracji gospodarczej⁴⁶.

W opozycji do tego pojawiła się teoria Jacoba Viner⁴⁷, który zakwestionował zasadność interwencjonizmu państwowego proponowanego przez Johna Maynarda Keynesa. Viner stwierdził, że New Deal prezydenta Franklina D. Roosevelta rzeczywiście w okresie międzywojennym przyczynił się do wyprowadzenia Stanów Zjednoczonych z depresji i ich rozwoju gospodarczego; jego reformy przyczyniły się do zwiększenia siły nabywczej pieniądza oraz pobudzenia gospodarki przez wzrost cen, a zakaz wywozu złota za granicę i umożliwienie wymienialności dolara na złoto oraz dewaluacja dolara ożywiły handel zagraniczny. Jednak kryzys, jakiego Stany Zjednoczone doświadczyły po zakończeniu drugiej wojny światowej, dowiódł, że teoria Keynesa, protekcjonizm państwowy i interwencjonizm mają charakter doraźny i nie sprawdzają się na dłuższą metę.

W opublikowanej w 1950 roku teorii unii celnej Viner przeformułował klasyczną zasadę kosztów względnych, wprowadzając większą ilość czynników⁴⁸; teorię tę kontynuował James E. Meade (1955)⁴⁹. Uznali oni, że regionalna unia celna jest elementem rynku światowego, rozpoczyna proces realizacji rynku światowego. Tworzenie wspólnego regionalnego rynku rozpoczyna się od unii celnej: znosi nie tylko bariery celne, ale też umożliwia realizację czterech swobód (wolny handel, swoboda przepływu ludzi, usług i kapitału). Dla przekształcenia wspólnego rynku w jednolity, a w konsekwencji realizacji unii gospodarczo-walutowej konieczne jest relatywne wyrównanie cen czynników produkcji. Zniesienie wewnętrznych barier

⁴⁵ Sekundowali im polscy federaliści przebywający w USA, skupieni wokół czasopisma „New Europe”. Szerzej: J. Sadowski, *Polscy federaliści...*, s. 27–30.

⁴⁶ A. Zielińska-Głębocka, *Dynamika Unii Europejskiej w świetle teorii integracji*, „Studia Europejskie” 3, 1999, s. 17.

⁴⁷ J. Viner należał do wcześniejszej chicagowskiej szkoły ekonomii, w latach trzydziestych XX wieku doradca sekretarza Skarbu H. Morgenthaua i współpracownik Council on Foreign Relation.

⁴⁸ J. Viner, *The Customs Union Issue*, New York 1950.

⁴⁹ Zgodzili się oni, że integracja gospodarcza to proces łączenia, organizowania w całość, w unię, co najmniej dwóch krajów w celu współpracy ekonomicznej. Pod względem statycznych i dynamicznych efektów liberalizacji handlu między innymi przez R. Lipseya (1970), J. Mcmillana i E. McCanna (1981), R. Baldwina i A. Venablesa (1995).

celnych wywołuje efekt kreacji handlu; względnie drogą produkcję w danym kraju członkowskim można zastąpić względnie tanim importem z innego państwa członkowskiego, co powoduje pojawienie się nowych strumieni handlu w obrębie unii celnej⁵⁰. Poddana tym efektom unia celna integrujących się krajów, oparta na mechanizmach strefy wolnego handlu ze wszystkimi konsekwencjami w zakresie pogłębiającej się współpracy gospodarczej, „rozpoczyna proces” — sukcesywnie usuwając przeszkody, które mogłyby ten proces zakłócić — tworzenia wspólnego rynku; przechodzi do etapu unii gospodarczej, potem walutowej, a wreszcie do unii politycznej. Ponieważ unia celna jest elementem rynku światowego, wywołuje ona także efekt przesunięcia handlu, który wynika z dyskryminacji państw trzecich wywołanej wspólną zewnętrzną taryfą celną; taryfa ta może doprowadzić do zmiany struktury geograficznej handlu w taki sposób, że import z krajów trzecich zostanie zastąpiony importem od dostawców pochodzących z unii celnej.

Teoria Vinera-Meade’a przyjęła, że międzynarodowe organizacje gospodarcze, rozpoczynając proces integracji od unii celnej, muszą odgraniczać się taryfami celnymi od innych podmiotów tego rynku, jeśli chcą osiągnąć kolejne etapy integracji. Nie oznacza to, że będąc elementem rynku światowego, zamykają się na światowy handel międzynarodowy. Przeciwnie, ich rozwój gospodarczy pobudza ten handel i przyczynia się do rozwoju i dobrobytu krajów zewnętrznych.

Proces tworzenia międzynarodowych organizacji gospodarczych rozpoczęły Stany Zjednoczone od zwołania dnia 1 lipca 1944 roku w Bretton Woods światowej konferencji, która miała stworzyć zręby światowego, wolnorynkowego ładu monetarno-finansowego, opierającego się na trzech filarach wmontowanych w ramy ONZ. Pierwszy, system stałych kursów walutowych, miał łączyć stały system waluty złotej z systemem kursów płynnych; nadzorować i kontrolować miał go Międzynarodowy Fundusz Walutowy (IMF). Drugi, system kursowy, opierał się na dolarze amerykańskim, który dla banków centralnych państw uczestniczących w systemie był wymienialny na złoto będące w rękach rządu USA (posiadał dwie trzecie światowych zasobów złota); rozliczenia między państwami bazowały więc na systemie złotowo-dolarowym. Trzeci, Bank Światowy obejmujący dwie wyspecjalizowane agencje ONZ: Międzynarodowy Bank Odbudowy i Rozwoju oraz Międzynarodowe Stowarzyszenie Rozwoju; państwa biorące udział w tych organizacjach zostały zobligowane do dokonania reform gospodarczych zgodnie z zasadami wolnorynkowymi, a także innych działań stabilizujących.

Te ogólne zasady zostały uwzględnione przy formułowaniu amerykańskich koncepcji integracji europejskich. Pierwszym ich warunkiem było stworzenie dla państw europejskich jednakowych warunków gospodarczych. W związku z tym 5 czerwca 1947 roku sekretarz stanu USA Georg Marshall przedstawił Program Odbudowy Europy (European Recovery Program): pomoc w postaci surowców

⁵⁰ Por. E. Jantoń-Drozdowska, *Regionalna integracja gospodarcza*, Warszawa-Poznań 1998, *passim*; S. Bobowski, *Teoria integracji ekonomicznej*, [w:] *Regionalizacja globalizacji*, t. 1, red. J. Rymarczyk, W. Michalczuk, B. Drelich-Skulska, Wrocław 2008, s. 73–88.

mineralnych, produktów żywnościowych, kredytów i dóbr inwestycyjnych. Wychodząc naprzeciw konsekwencjom, jakie mogła pociągnąć integracja europejska dla ekonomicznego ładu światowego, w tym samym roku (30 października) w Genewie został podpisany Układ Ogólny w sprawie Taryf Celnych i Handlu (GATT). Zakładał on liberalizację handlu międzynarodowego, dziesięciokrotne obniżenie przeciętnego poziomu ceł — cło było jedynym instrumentem interwencyjnym; uznano możliwość stosowania klauzuli najwyższego uprzywilejowania: każde państwo jest traktowane tak samo — jeśli państwo udziela uprzywilejowania drugiemu państwu, to ten przywilej jest rozprzestrzeniany na inne kraje zrzeszone, wyjątkiem są strefy wolnego handlu i unii celnej; stosowanie klauzuli narodowej: traktowanie na równi towarów importowanych z towarami krajowymi. Wyjątkiem może być sytuacja, kiedy państwo chce chronić bilans płatniczy, zdrowie i bezpieczeństwo swoich obywateli⁵¹.

W 1948 roku dla sprawnego funkcjonowania planu Marshalla utworzona została Organizacja Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC), nadzorowana przez urząd amerykański pod kierownictwem Paula G. Hoffmana. OEEC utworzyła 19 września 1950 roku Europejską Unię Płatniczą w celu przywrócenia pełnej wymiennalności europejskich walut zgodnie z porozumieniami z Bretton Woods. Pozwoliło to na ponowne przejście do multilateralnej wymiany handlowej, odzyskania możliwości handlu multilateralnego⁵².

Reakcją na ingerencję Stanów Zjednoczonych w integrację europejską były projekty integracji Europejczyków. Pozytywnie odnosząc się do okoliczności i sytuacji stworzonych przez tę ingerencję, Stany Zjednoczone koncentrowały się na wyjściu z zamkniętego kręgu europejskich konfliktów. W tym celu w 1946 roku odbyła się seria debat: w czerwcu obradowali *socialistes européens* w Montrouge, we wrześniu w Genewie oraz Hertenstein — wybitni intelektualiści: J. Benda, D. de Rougemont, K. Jaspers, M. Merleau-Ponty, G. Bernanos, którzy wystąpili z orędziem postulującym urządzenie pokojowej federacji europejskiej. W tym samym miesiącu (19 września) w Zurychu Winston S. Churchill, rozwijając swoją wizję Stanów Zjednoczonych Europy z 1930 roku⁵³, w obliczu potencjalnego zagrożenia płynącego ze strony ZSRR, podziału kontynentu „żelazną kurtyną”⁵⁴, nawoływał: „Musimy stworzyć Stany Zjednoczone Europy” i wezwał Wielką Brytanię do poparcia projektów integracji kontynentalnej Europy⁵⁵.

⁵¹ Sukcesorem GATT stała się powołana w 1994 roku World Trade Organization, WTO.

⁵² OEEC została 14 grudnia 1960 roku przekształcona w Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju.

⁵³ W. Churchill, *Stany Zjednoczone Europy*, „The Saturday Evening Post”, 15.02.1930. Szerzej: P. Biskup, „Stany Zjednoczone Europy Winstona Churchilla”, *tłumaczenie*, „Przegląd Europejski” 2012, nr 2.

⁵⁴ 5 marca 1946 roku W. Churchill w Fulton, w stanie Missouri stwierdził, że świat i Europa zostały przedzielone „żelazną kurtyną”: państwa po jej wschodniej stronie znalazły się pod kontrolą Moskwy, izolującej je od świata zachodniego.

⁵⁵ Churchill wykluczył wówczas z niej Wielką Brytanię posiadającą w ramach imperium liczne kolonie. W sformułowanej potem koncepcji „trzech kręgów” Wielka Brytania miała pełnić rolę czynnika pośredniczącego między USA a Stanami Zjednoczonymi Europy.

W konsekwencji w Paryżu (15 grudnia 1946), w siedzibie francuskiego ruchu federalistycznego La Fédération powstała Unia Europejskich Federalistów (UEF) zrzeszająca przywódców grup, stowarzyszeń, ruchów i związków federalistycznych różnej proweniencji ideowej. Podczas spotkania w Montreux, jesienią 1947 roku postanowili oni zwołać Kongres Europejski („stany generalne Europy”). Odbył się on w dniach 7–10 maja 1948 roku w Hadze: zorganizowali go J. Retinger⁵⁶ i Duncan Sandus — obradom przewodniczył W. Churchill. 750 filozofów, dziennikarzy, duchownych, prawników, profesorów, przedsiębiorców, historyków i polityków, w tym K. Adenauer, Harold Macmillan, Sir David Maxwell-Fyfe, Pierre-Henri Teitgen, François Mitterrand, P. Reynaud, Édouard Daladier, Paul Ramadier, P. van Zeeland, Albert Coppé i A. Spinelli, debatowało nad kształtem zintegrowanej Europy. W toku obrad nad ideą i metodami integracji europejskiej zarysował się podział na konstytucjonalistów pod przywództwem A. Spinelliego oraz funkcjonalistów, których metodę przejęli częściowo chrześcijańscy demokraci. Kongres przyjął, zbieżną z projektem W. Churchilla, rezolucję w sprawie utworzenia demokratycznej, sfederalizowanej Europy: Ojczyzny Europejskiej. W projekcie tym rolę ponadnarodowego „rządu” miała pełnić Rada Europejska, rozpoczynając proces federalizacji od wprowadzenia zasady wolnego handlu jako podstawy harmonii gospodarczej między państwami członkowskimi oraz wypracowania „form obrony” zapewniających ład i bezpieczeństwo wewnętrzne oraz zewnętrzne.

Kongres przyczynił się do powołania Międzynarodowego Ruchu Europejskiego (25 października 1948) — pozarządowego, międzynarodowego stowarzyszenia składającego się z 40 krajowych rad narodowych i 30 międzynarodowych organizacji, w tym europejskich partii: chadeckich, socjalistycznych i liberalnych. Ruch zajmuje się lobbieniem na rzecz integracji europejskiej⁵⁷. Ruch opowiedział się za Konstytucją Europejską; przyczynił się do powołania w 1948 roku Rady Europy i uchwalenia w 1950 roku *Europejskiej konwencji praw człowieka*. Rozwijał swoją działalność obok działalności rządów na rzecz integracji europejskiej.

Wobec tych wszystkich działań pojawił się w 1947 roku kategoryczny sprzeciw przewodniczącego Zgromadzenia Narodu Francuskiego generała Charles’a de Gaulle’a, który w 1947 roku zaczął rozwijać koncepcję konfederacji państw europejskich (potem: Europa Ojczyzn/Państw); jako całość miała ona ponosić odpowiedzialność za wymianę handlową, naukową i kulturalną. Równocześnie rozpoczął on swoją antyamerykańską „misję”: kategoryczny sprzeciw wobec hegemonii USA w Europie i na świecie.

⁵⁶ Jego szczególną, wyjątkową rolę w organizacji kongresu podkreślił Denis de Rougemont.

⁵⁷ Siedziba: Bruksela; przewodniczący: D. Sandys; honorowi przewodniczący: L. Blum. W. Churchill, A. De Gasperi, P.H. Spaak. Ruch przyczynił się do utworzenia Kolegium Europejskiego w Brugii.

7. Idea federalizmu po drugiej wojnie światowej pod dyktando chrześcijańskiej demokracji

Niezależnie do procesu integracji regionalnej państw Beneluksu po drugiej wojnie światowej chadecja rozwijała swą koncepcję szerszej integracji europejskiej, uwzględniającą wskazania amerykańskiej koncepcji ładu międzynarodowego.

Dla chadecji szczególnie istotna była potrzeba pokoju, związana z bezpieczeństwem Europy Zachodniej wynikającym z zagrożenia militarnego ze strony sowieckiej ekspansywnej doktryny rozszerzenia światowej rewolucji komunistycznej przy pomocy armii radzieckich stojących nad Łabą. Podatność społeczeństw Europy na komunistyczną ideologię wynikała z ich radykalizacji i „umasowienia”, wskutek jej wyniszczenia gospodarczego i kryzysów ekonomicznych, a w konsekwencji bezrobocia i biedy. Te same przyczyny stwarzały zagrożenia w postaci recydywy nacjonalizmów: w konsekwencji powrót do autarkii gospodarek narodowych i w sensie politycznym — rządów autorytarnych i dyktatorskich. Wobec tych zagrożeń partie chrześcijańsko-demokratyczne, zgodnie z założeniami ideowo-doktrynalnymi „testamentu chrześcijańskich demokratów” z 1932 roku (kongres w Kolonii), rozwijały ideę federalizmu integralnego.

Generalnie z tymi założeniami ideowymi zgadzał się francuski, chadecki Ludowy Ruch Republikański (Mouvement Républicain Populaire, MRP), założony w 1944 roku przez Roberta Bicheta, Maurice’a Schumanna, Georges’a Bidaulta, Roberta Schumana i Pierre’a Pflimina. Partia kontynuowała tradycje Partii Ludowo-Demokratycznej (1924), zwłaszcza w kwestii programu społeczno-gospodarczego zakładającego ograniczony interwencjonizm państwowy, zgodnie z założeniami chrześcijańskiego socjalizmu⁵⁸. Tak jak jej poprzedniczka, dążyła do realizacji idei zintegrowanej Europy, aczkolwiek nie federalizmu integralnego. Francuzi bowiem zbyt byli przywiązani do unitarnej formy swego państwa. Natomiast ważne stało się dla nich wspólne działanie państw — w których władzę miała przejąć chadecja — w realizacji integracji europejskiej: doświadczenia historyczne nauczyły ich, że ze względu na różnice programowe między partiami realizacja tej idei przez każde z państw osobno jest niemożliwa. Wierząc wszakże, że motorem procesu dochodzenia do tej idei będą partie chrześcijańsko-demokratyczne, R. Bichet, nawiązując do tradycji Międzynarodowego Sekretariatu Demokratycznych Partii Inspiracji Chrześcijańskiej, nadał nowy impuls procesowi tworzenia „międzynarodówki chadeckiej”: „sieci partii chadeckich”.

W tym celu zaprosił reprezentantów ugrupowań chadeckich z Belgii, Holandii i Luksemburga na drugi kongres MRP w Paryżu (grudzień 1945). W 1946 roku rozmawiał w tej sprawie z Felixem Hurdesem (Austriacka Partia Ludowa)

⁵⁸ Działała do 1978 roku. Radykalny program reform społecznych zakładał nacjonalizację wielkiego przemysłu, udział robotników w zarządzaniu przedsiębiorstwami, planowanie gospodarcze i szeroką opiekę społeczną. Stąd koalicje rządowe w okresie IV Republiki z komunistami i socjalistami.

i P. von Zelandem (Partia Katolicka, Belgia), ponadto w spotkaniach tych brali udział politycy włoscy, tacy jak A. De Gasperi, Attilio Piccioni i L. Sturzo. Jednak dopiero inicjatywa Konserwatywno-Chrześcijańskiej Ludowej Partii Szwajcarii (Konservativ-christliche Volkspartei der Schweiz), działająca pod patronatem francuskiego dominikanina O. Labreta, doprowadziła w 1946 roku w Montreux do zgody na powołanie „europejskiej organizacji partii chrześcijańskich”. W 1947 roku w Lucernie idea ta znalazła poparcie delegatów z Wielkiej Brytanii, Belgii, Francji, Włoch, Luksemburga, Holandii i Szwajcarii⁵⁹. Dyskutowano tam o wspólnych podstawach programowych, podobieństwach i różnicach oraz „chrześcijańskiej inspiracji” integracji europejskiej⁶⁰.

Ostatecznie na przełomie maja i czerwca 1947 roku w Chaufontaine odbył się kongres założycielski międzynarodówki chadeckiej: Nowych Ekip Narodowych (Nouvelles Equipes Internationales, NEI) — nie związku partii politycznych, „ekip narodowych”⁶¹.

Spotkania „grup politycznych i osobistości (takiego określenia użyto w statucie NEI, za Kilarzem — przypis 59) różnych narodowości, kierujących się zasadami chrześcijańskiej demokracji” miały wypracować metody realizacji europejskiej integracji politycznej i ekonomicznej w formie Zjednoczonej Chrześcijańskiej Europy. Cel ten znalazł wyraz w dokumencie programowym *Autoportret NEI* z 1949 roku. Podkreślono w nim, że urzeczywistnienie unii europejskiej wraz z Niemcami ma być pierwszym krokiem do zjednoczonego świata oraz zjednoczenia ludzi i partii o inspiracji chrześcijańsko-demokratycznej. W tym celu NEI zaangażowały się w ruch europejskim oraz wspierały oficjalną i nieoficjalną dyplomację polityków chrześcijańsko-demokratycznych, na przykład tak zwane rozmowy genewskie, które kilka razy w roku skupiały najważniejszych polityków chadeckich, często członków rządu, na poufnych, prywatnych spotkaniach⁶².

⁵⁹ Inicjatywa wyszła od przewodniczącego Konservativ-christliche Volkspartei der Schweiz J. Eschera i jej sekretarza generalnego M. Rosenberga. Niektórzy z zebranych byli oficjalnymi reprezentantami swoich partii, inni — jak na przykład z Francji — obserwatorami. Byli między nimi dawny premier E. Reuter i A. Hentgen z Luksemburga; F. Hurdés z Austrii, A. Piccioni, sekretarz polityczny włoskiej chrześcijańskiej demokracji, E.M.J.A. Sassen, zastępca przewodniczącego holenderskiej partii katolickiej, D. Lamalle, sekretarz generalny belgijskiej Partii Chrześcijańsko-Socjalnej, i jej członkowie: A. Lohest, Viscount Hardy de Beaulieu, Barbara Barclay Carter, sekretarz brytyjskiej Grupy Ludowej i Wolności, J.R. Wirth, G. Aguesse. Nie mogli przybyć reprezentanci Czechosłowackiej Partii Ludowej i Węgierskiej Partii Małorolnych. Nie zaproszono przedstawicieli z Niemiec.

⁶⁰ Obecnych na nim było 80 delegatów z 12 krajów: delegacje partii z Europy Zachodniej — przedstawiciele czzechosłowackiej Partii Ludowej oraz polskiego Stronnictwa Pracy. W oficjalnym oświadczeniu dla prasy stwierdzono, że „Europa wstrząsana do samych swych podstaw nie może być skonsolidowana, a pokój w różnych krajach i między ludźmi nie może zostać ustanowiony, póki nie zostaną zrealizowane zasady poszanowania osoby ludzkiej, wolności i postępu społecznego”.

⁶¹ Na kolejnych kongresach powoływano komisje specjalistyczne do spraw kultury, młodzieży, polityczną, gospodarczo-społeczną, finansową, propagandy i informacji, międzyparlamentarną.

⁶² R. Kilar, *Międzynarodówka...* Autor odwołał się do: *Statut NEI, art. 2, [w:] Z historii ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Europie*, Gliwice 1992, s. 122, *Autoportret NEI, [w:] ibidem*, s. 114.

Przekonanie o rozpoczęciu procesu dochodzenia do Unii Europejskiej od unii celnej, którą zapoczątkował Beneluks, utwierdziła teoria Vinera-Meade'a; wskazany przez nią efekt kreacji handlu ze wszystkimi konsekwencjami. Utrudniały jej urzeczywistnienie różne formy interwencji państwa w sferę gospodarczą i społeczną oraz protekcjonizm w zagranicznych stosunkach handlowych — przy trudnym założeniu: nie mogą one zakłócać zasady wolności gospodarczej i konkurencyjności, a także prowadzić do dyrygizmu państwowego, zatem gospodarki nakazowej, co w szczególnym wypadku może wzmocnić ochotę na dyktaturę. Dylematy te pojawiają się w koncepcjach neoliberalnych z różnymi odmianami doktryny państwa dobrobytu, które proponowały całą paletę relacji między gospodarką i polityką państwa, uwzględniając jego demokratyczną legitymację.

Alternatywną koncepcję wobec tej doktryny stworzyła niemiecka chadecja, rozwijając personalistyczną wizję „zhumanizowanego państwa (*Civitas humana*)” (A. Rüstow) i zasady „zhumanizowanej gospodarki rynkowej (*Humane Marktwirtschaft*)” (W. Röpke), które stały się podstawą — alternatywnej wobec liberalnej doktryny — niemieckiej wykładni neoliberalnej doktryny ekonomicznej, ordoliberalizmu (W. Eucken, A. Müller-Armack, F. Böhm). Wprowadzała ona w miejsce niekontrolowanej konkurencji na rynku zasadę współzawodnictwa: „konkurencję zorganizowaną” opartą na zależności pomiędzy rozwojem gospodarczym a „pełnym zatrudnieniem”, ale nie poprzez politykę popytową, lecz podażową oraz zasadę współdecydowania: współdziałal pracowników w podejmowaniu strategicznych decyzji firmy. Ordoliberalizm stał się podstawą chadecckiej, społecznej gospodarki rynkowej: *Soziale Marktwirtschaft* (różnej od socjaldemokratycznej społecznej gospodarki rynkowej)⁶³ — był podstawą polityki gospodarczej i społecznej rządu K. Adenauera⁶⁴.

Dla Adenauera doktryna *Soziale Marktwirtschaft* (alternatywna wobec chrześcijańskiego socjalizmu) była elementem koncepcji integralnego federalizmu: na poziomie narodowym i europejskim. Umacniał go w tym przekonaniu W. Röpke, dowodząc, że pełna integracja europejska to stan rzeczy, w którym stosunki handlowe między różnymi gospodarkami narodowymi mogą układać się swobodnie i korzystnie dla wszystkich stron, jak to jest możliwe w obrębie jednej gospodarki narodowej. Röpke przy tym integrację europejską widział

Mimo że ogólne założenia i cele powołanej w 1961 roku Międzynarodówki Partii Chrześcijańsko-Demokratycznych i Ludowych powstałej z połączenia amerykańskich i europejskich organizacji chadecckich nie zmieniły się, to zrezygnowała ona z odniesień do religii chrześcijańskiej, powołując się jedynie na inspirację ogólnymi zasadami etyki chrześcijańskiej.

⁶³ J. Bokajto, *Niemieckie ordo i Społeczna Gospodarka Rynkowa w procesie europeizacji*, „Przeгляд Zachodni” 363, 2017, s. 261–276; J. Bokajto, *Ordnungspolitik und geordnete europäische integration*, „Studia Universitatis Babeş-Bolyai Europaea” 64, 2019, s. 173–189.

⁶⁴ Polityka ta, z liberalnym „nachyleniem”, realizowana przez ministra Adenauera, L. Erharda, uznanego za „ojca cudu gospodarczego” w RFN: preferował liberalny model gospodarki rynkowej, kładł nacisk na atlantycką strefę wolnego handlu obejmującą Europę, Wielką Brytanię i USA — stał jego koncepcja z lat 1963–1966 „Europy bez ścian”.

w kontekście ładu międzynarodowego⁶⁵, tak jak to zakładała teoria Vinera-Meade'a: integracja europejska zaczynająca się od unii celnej jest elementem wolnorynkowego ładu światowego — unia celna podlega efektem kreacji handlu, ale też przesunięcia handlu.

Zakończenie

W kręgu koncepcji sfederalizowanej Europy pozostawał całkowicie oryginalny federalizm Jeana Monneta⁶⁶. Bliski mu był federalizm chadecki ukształtowany w ramach ruchu oporu w czasie wojny: odwoływał się do polityków chadeckich wspierających jego plany i metodę: K. Adenauera i De Gasperiego, a zwłaszcza swego „szefa” Roberta Schumana, premiera Francji z ramienia Ludowego Ruchu Republikańskiego. Monnet — ekonomista — szczególnie wiązał swoją koncepcję Stanów Zjednoczonych Europy z teorią integracji ekonomicznej: integracja polityczna państw europejskich musi pozostawać w ścisłej więzi z integracją ekonomiczną.

Znoszenie sprzeczności politycznych między państwami musi dokonywać się poprzez budowanie trwałych więzi ekonomicznych ułatwiających wymianę handlową i uzyskiwanie korzyści ekonomicznych — przede wszystkim między Francją a Niemcami. Tworzenie więzi integracyjnych między nimi w sektorze surowcowym miało zapoczątkować podobne procesy w całej Europie Zachodniej.

Jean Monnet zdecydowanie odrzucał sposób integracji proponowany przez federalistów-konstytucjonalistów: wtedy, gdy zdominowali oni podczas kongresu haskiego bliskich mu „ludzi zrzeszonych w politycznych ruchach federalistycznych”. „Entuzjastyczne rezolucje”, przyjęte pod wpływem „żarliwych federalistów (socjalistów)”, czy — jak to potem określał — „partie polityczne i wojownicze ruchy”, nie proponowały żadnych konkretnych w sprawie „europejskiego zjednoczenia”⁶⁷.

Bardziej konkretne i pragmatyczne” wydawało mu się podejście funkcjonalistów, które „zyskiwało coraz więcej zwolenników w Europie, w tym w rządzie francuskim”. Przyjął zasadę rozlewania się (*spill-over*): zapoczątkowanie współpracy

⁶⁵ „Ład międzynarodowy powinien być postrzegany przede wszystkim w świetle ładu narodowego i musi być z niego rozwijany”; „pokój międzynarodowy, jeśli nie ma być zburzony przez każdą burzę, musi być głęboko i mocno zakorzeniony w społeczeństwie, które wykazuje zdrowe cechy duchowe, moralne, ekonomiczne i społeczne, to jest niezłomność, prostotę, sprawiedliwość i człowieczeństwo. Skoro kryzys międzynarodowy jest tylko częścią ogólnego kryzysu dzisiejszego społeczeństwa, zrozumiałe jest, że można go przezwyciężyć tylko poprzez rozwiązanie tego ogólnego kryzysu”. Program nowego ładu międzynarodowego „ma stanowić realną podstawę programu polityczno-prawnego międzynarodowej organizacji politycznej”. W. Röpke, *International Order and Economic Integration*, Dordrecht 1959, s. 225 n.

⁶⁶ J. Monnet, *Wspomnienia*, Warszawa 2015, *passim*.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 289.

w jednej sferze gospodarowania powinno stworzyć zapotrzebowanie na współdziałanie w innych, ale odrzucał charakterystyczny dla Mitrany'ego determinizm gospodarczy: automatyzm rozlewania się efektów rozwoju jednych obszarów gospodarki na kolejne, co w konsekwencji miało prowadzić do tworzenia instytucji wspólnotowych. Nie do przyjęcia były dla niego „projekty konstytucji europejskiej” konstytucjonalistów: wprowadzenie Stanów Zjednoczonych Europy *ad hoc* wraz z „natychmiastowym umiędzynarodowieniem europejskiego przemysłu ciężkiego”, w szczególności węgla i stali⁶⁸.

Najlepszą drogą do integracji europejskiej; drogą do „jakiejs formy federacji europejskiej”, którą w 1954 roku określił jako Stany Zjednoczone Europy, była jego gradualistyczna metoda działania „cząstkowego”, połączona z metodą „działania wspólnego”: przede wszystkim państw i ich instytucji, organów międzyrządowych i ponadnarodowych, ale także grup interesów — partii politycznych, związków zawodowych; także znaczących, intelektualnych i kulturalnych kręgów towarzyskich zorientowanych na wspólne cele. Na metodzie działania „cząstkowego” oparł projekt integracji sektorów węgla i stali, przemysłu ciężkiego Francji i Niemiec, z perspektywą włączenia do tej unii Włoch i Beneluksu. Projekt Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali z ponadnarodową Wysoką Władzą stał się podstawą *memorandum* francuskiego ministra spraw zagranicznych Roberta Schumana skierowanego 9 maja 1950 roku do rządów Belgii, Francji, Holandii, Luksemburga, RFN oraz Włoch. Traktat o utworzeniu EWWiS został podpisany 18 kwietnia 1951 roku w Paryżu na 50 lat: z początkiem 1953 roku powstał wspólny rynek węgla, żelaza i stali. Traktat wygasł w 2002 roku, a jego kompetencje przejęła Wspólnota Europejska.

Bibliografia

- Becker W., Klepsch E., *Z historii ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Europie*, Gliwice 1992.
- Biskup P., „Stany Zjednoczone Europy Winstona Churchilla”, tłumaczenie, „Przegląd Europejski” 2012, nr 2.
- Bobowski S., *Teoria integracji ekonomicznej*, [w:] *Regionalizacja globalizacji*, t. 1, red. J. Rymarczyk, W. Michalczyk, B. Drelich-Skulska, Wrocław 2008, s. 73–88.
- Bokajło J., *Niemieckie ordo i Społeczna Gospodarka Rynkowa w procesie europeizacji*, „Przegląd Zachodni” 363, 2017, s. 261–276.
- Bokajło J., *Ordnungspolitik und geordnete europäische integration*, „Studia Universitatis Babeş-Bolyai Europaea” 64, 2019, s. 173–189.
- Bokajło W., *Federalizm — rozwój idei i niektóre teorie*, [w:] *Teorie i koncepcje federalizmu*, red. W. Bokajło, Wrocław 1998.
- Christiaens K., Goddeeris I., Venken M., *Rząd belgijski na londyńskim wygnaniu*, https://machteldvenken.com/media/5/2014_rzady%20bez%20ziemi.pdf.
- Churchill W., *Stany Zjednoczone Europy*, „The Saturday Evening Post”, 15.02.1930.
- Czarnecka A., *Poskromienie egoizmu: Adam Smith o empatii, wyobraźni i sprawiedliwości*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 9, 2016, nr 2, s. 233–241.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 290.

- Doliwa-Klepacki Z.M., *Europejska integracja gospodarcza*, Białystok 1996.
- Friedman M., *The "plucking Model" of Business Fluctuations Revisited*, „Economic Inquiry” 2, 1993, s. 171–177.
- Gilbert M.F., Nilsson K.R., *Historical Dictionary of Modern Italy*, Lanham (MD)/Plymouth 2007.
- Hobbes T., *Lewiatan*, Warszawa 1954.
- Hummel J.R., *Problems with Austrian business cycle theory*, „Reason Papers” 5, 1979.
- Jantoni-Drozdowska E., *Regionalna integracja gospodarcza*, Warszawa-Poznań 1998.
- Kilar R., *Międzynarodówka Partii Chrześcijańsko-Demokratycznych i Ludowych*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/253301/kilar_roman_miedzynarodowka_partii_chrzescijan_sko_demokratycznych_2005.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Kitzinger J., *The European Common Market and Community*, London 1967.
- Kuzbiel D., *Analiza krytyczna wybranych teorii cyklu koniunkturalnego*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7118/1/D_Kuzbiel_Analiza_wybranych_teorii_cyklu_koniunkturalnego.pdf.
- Landau P., *Spór o jedność Europy Zachodniej*, Warszawa 1976.
- Lücker H.A., Hahn K.J., *Christliche Demokraten bauen Europa*, Bonn 1987.
- Mises L. von, *Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel*, München-Leipzig 1924.
- Monnet J., *Wspomnienia*, Warszawa 2015.
- Nowak M., *Encyklika Rerum novarum — odpowiedź na Marksa i nie tylko*, „Przegląd Filozoficzny” 27, 2018, nr 4 (108).
- Pius IX, *Encyklika Quadragesimo Anno*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/quadragesimo_anno_15051931.html.
- Przybyła H., *Adam Smith — prekursor etyki gospodarczej*, https://www.ue.katowice.pl/fileadmin/user_upload/wydawnictwo/SE_Archiwalne/SE_35/01.pdf.
- Rougemont D. de, *List otwarty do Europejczyków*, Warszawa 1995.
- Röpke W., *International Order and Economic Integration*, Dordrecht 1959.
- Sadowski J., *Polscy federaliści i konfederaliści w czasie II wojny światowej*, „Studia Europejskie” 3, 2005.
- Viner J., *The Customs Union Issue*, New York 1950.
- Zielińska-Głębocka A., *Dynamika Unii Europejskiej w świetle teorii integracji*, „Studia Europejskie” 3, 1999.

